

NIEMAND IS GROTER DAN DE PARTIJ

Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek

J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg

1. Inleiding: de onontkoombare personalisering

Voor menigeen staat het vast. In Nederland wordt het politieke en electorale proces in het begin van de eenentwintigste eeuw gedomineerd door de persoon van de politicus. De politiek zou ‘voorbij links of rechts’ zijn en draaien om personen.¹ Er is sprake van een voortgaand en onvermijdelijk, onomkeerbaar proces van personalisering, dat wil zeggen ‘...a development in which politicians become the main anchor of interpretations and evaluations in the political process.’² Dit proces of verschijnsel manifesteert zich vooral maar niet uitsluitend tijdens verkiezingscampagnes en binnen de electorale context.³ Aan de levensvatbaarheid van het bestaande partijstelsel moet worden getwijfeld en de ‘personalisering van de politiek naar het voorbeeld van Fortuyn is waarschijnlijk niet meer te stuiten’, aldus de columnist E. Etty in het najaar van 2007.⁴ De lezers van vele regionale dagbladen kregen eveneens een beeld van de Nederlandse politiek gepresenteerd waarin de personalisering werd verbonden met een proces van herschikking van ideologie naar lifestyle binnen een politieke werkelijkheid die ‘allang oppervlakiger en vluchtiger [is] geworden’.⁵ Die constatering past bij de eveneens weinig vrolijke analyse van een politiek commentator die een dubbele ontwikkeling van ‘de personalisering en de versoaping van de politiek’ meent waar te nemen.⁶ Of, in de woorden van J. Schinkelshoek, die als politiek verslaggever, adviseur en commentator en later Tweede-Kamerlid het verschijnsel wellicht van dichterbij heeft meegemaakt dan wie ook: ‘Het is een nieuwe, misschien wel onomkeerbare fase in een ontwikkeling die al lang geleden is ingezet: personalisering van de politiek. Het gaat steeds minder om programma's en steeds meer om personen, steeds minder om inhoud en steeds meer om vorm.’⁷ De ‘personalisering van de politiek is een feit’⁸ en ach, ‘wie realistisch is, gaat uit van het feit dat de personalisering van de politiek niet is terug te draaien...’.⁹

Niet alleen in de media trouwens heeft de vergaande personalisering van de Nederlandse politiek de status van feit bereikt. Ook in recente studies van politieke partijen is dit een gegeven. In het ‘bericht aan onze partijgenoten’ naar aanleiding van de verkiezingscampagne van 2006 merkte de door het PvdA-bestuur ingestelde commissie-Vreeman op dat personalisering kenmerkend was voor ‘het karakter van het politieke veld van dit tijdsgewricht’ en dat er sprake was van ‘stevige trend richting personalisering van de politiek’.¹⁰ GroenLinks constateerde in een vergelijkbare evaluatie eveneens dat de persoon van de lijsttrekker steeds centraler komt te staan tijdens campagnes.¹¹

Ook in (semi-)overheidsstukken wordt de personalisering min of meer als gegeven geaccepteerd, soms zelfs als basis voor beleidsvoorstellen en veranderingen in het bestaande politieke bestel. Eind 2005 noteerde de Raad voor het openbaar bestuur, onder verwijzing naar een enkel essay, in een studie over de staat van de democratie: ‘De ontideologisering heeft het belang van de persoon van de politicus en zijn of haar beeldvorming doen toenemen.’¹² En zo was er natuurlijk enkele jaren terug de manhaftige poging van minister Th.C. de Graaf (D66) voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties om het kiesstelsel te wijzigen, een poging die mede was ingegeven door die personalisering. In het laatste kwart van de twintigste eeuw zouden kiezers hun voorkeur ‘niet in eerste instantie meer laten bepalen door de verkiezingsprogramma’s, maar door het vertrouwen dat zij hebben in politici.’ De ‘onmiskenbare verpersoonlijking van de politiek’ werd aangevoerd als krachtig argument voor stelselwijziging.¹³

Met het terugtreden van De Graaf in maart 2005 was deze wijziging van tafel. Het denken over de stelselwijziging werd echter voortgezet in het Burgerforum Kiesstelsel, dat in het eindadvies *Met één stem meer keus* weliswaar een (minder vergaande) wijziging van het kiesstelsel bepleitte, maar de vermeende personalisering van de politiek niet meer als belangrijk argument aanvoerde. Het voorstel om ‘een stelsel van evenredige vertegenwoordiging in te voeren waarbij de kiezer één stem uitbrengt op ofwel de partij van zijn keuze, ofwel een kandidaat van zijn keuze’ staat overigens direct in relatie tot de vraag naar de aard en omvang van de personalisering in Nederland, waarover zo dadelijk meer.¹⁴

Hoe er verder ook over gedacht en geoordeeld wordt – en dat is in de regel blijkbaar weinig positief –: de ‘poppetjes’ staan volgens velen centraal. ‘We leven tenslotte in een tijd van personalisering van de politiek.’¹⁵ Of de partijen in hun aanbod aan de kiezer meer oog hebben (gekregen) voor de persoonlijke factor, of dat het de kiezer is die vaker vraagt naar het persoonlijke geluid en gezicht in de Nederlandse politiek, of dat we hier te maken hebben met de zoveelste verschijningsvorm van die vermaledijde amerikanisering,¹⁶ is daarbij minder relevant

dan de eenvoudige constatering dat de politieke en met name electorale markt kennelijk langzamerhand meer door politici dan door partijen wordt bevolkt. In de kramen is de persoon van de politicus in de verkoop, niet het programma of de politieke partij als geheel.

2. Personalisering: een pas op de plaats

In de wetenschappelijke wereld lijkt echter iets minder zekerheid te bestaan over die als feit geaccepteerde personalisering van de Nederlandse politiek in het algemeen en electorale processen in het bijzonder. Zonder enige onderbouwing of bronvermelding kan de politicoloog A. Krouwel weliswaar beweren: 'Kiezers laten zich... in steeds grotere mate leiden door de persoonlijke kenmerken van politici... Leaders van politieke partijen bepalen in hoge mate het electorale succes en in sommige gevallen zelfs het voortbestaan van politieke partijen'.¹⁷ Meestal wordt echter een meer genuanceerde of althans aanzienlijk andere positie ingenomen.¹⁸ Het idee dat kiezers zich eerst en vooral laten leiden door uiterlijkheden en de uitstraling van politici wordt een misverstand genoemd,¹⁹ of ronduit flauwekul.²⁰ Veelal wordt niet ontkend dat van enige personalisering sprake is, maar wordt zowel de 'nieuwigheid' als het relatieve belang ervan krachtig gerelativeerd.²¹

Het is al langer bekend dat bij verkiezingen de persoon van de politicus, waarbij in de regel vooral aan de lijsttrekker wordt gedacht, naast of na andere factoren een rol speelt in het afwegingsproces dat een kiezer tot zijn of haar uiteindelijke keuze brengt. Vijfentwintig jaar geleden, in een vroege poging om electorale persoonseffecten op het spoor te komen, was reeds de voorzichtige conclusie dat onder bepaalde voorwaarden lijsttrekkers 'van invloed kunnen zijn op de uiteindelijke stemkeus'.²² Iets van die voorzichtigheid in formulering kan tegenwoordig overboord, maar nog altijd gaat het bij persoonseffecten in Nederland om bescheiden electorale effecten en is waarschijnlijk die ene uitzondering, waarbij een beduidend grotere invloed wordt vastgesteld, aan een minder geslaagde aanpak van de analyse toe te schrijven.²³

Dat althans onder kiezersonderzoekers de indruk bestaat dat de omvang van persoonseffecten bij verkiezingen – wellicht niet de enige vorm van personalisering, maar wel de variant die expliciet of impliciet de meeste aandacht krijgt – in Nederland gering is, wordt in eigen land misschien door weinigen gedeeld, maar vindt steun in onderzoek in andere landen. Ook elders leeft breed de overtuiging van vergaande en voortgaande personalisering,²⁴ maar ook daar kan op basis van empirisch onderzoek niet anders worden beweerd dan dat persoonseffecten 'close to trivial' zijn.²⁵ Kortom, '...the almost universal belief that leaders' and candidates' personalities are almost invariably hugely important factors in

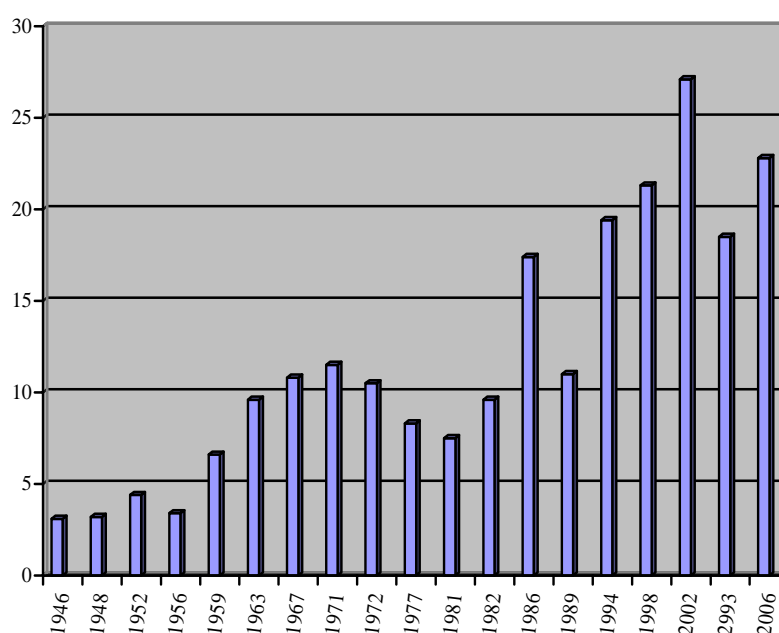
determining the outcomes of elections is simply wrong. Leaders' and candidates' personal characteristics usually count for something – of course they do – but not for nearly as much as is generally supposed. A traditional piece of lore thus turns out to be folklore, unable to withstand scientific inquiry'.²⁶

Diegenen die hardnekkig willen vasthouden aan het 'feit' dat wel degelijk van aanzienlijke personalisering binnen of buiten Nederland sprake is, kunnen uiteraard wijzen op onvolkomenheden in het onderzoek. Toegegeven moet worden dat wetenschappelijk empirisch onderzoek naar persoonseffecten niet eenvoudig is en niet altijd zorgvuldig wordt uitgevoerd. Zo wordt lang niet altijd het onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte persoonseffecten.²⁷ In het eerste geval gaat het om de invloed van de politicus in directe reactie op hoe hij of zij *is*, terwijl indirecte effecten te maken hebben met wat de politicus *doet* of heeft gedaan.²⁸ Als lijsttrekker W.J. Bos in 2003 de PvdA veel stemmen zou hebben bezorgd vanwege – letterlijk – zijn kontje, dan zou dat wijzen op een direct effect. Als diezelfde Bos in 2006 stemmen zou hebben verspeeld als gevolg van grove inconsistenties in zijn plannen en daarmee draaikonterij, dan zou dat duiden op een indirect effect. Het onderscheid tussen deze effecten is niet alleen analytisch relevant,²⁹ maar heeft tevens verstreckende gevolgen voor de meer normatieve evaluatie van het verschijnsel personalisering. Dat kiezers zich bij verkiezingen laten leiden door het optreden en de geleverde prestaties van een politicus wordt immers veelal minder problematisch geacht dan dat zij zich zouden laten leiden door slechts uiterlijkheden en individuele persoonskenmerken.

In het debat over de personalisering van de Nederlandse politiek doet zich een tweede ernstige complicatie voor. Die houdt verband met het feit dat de personaliseringsthese zich vooral richt op het vermeende electorale belang van de lijsttrekker (m/v). Die zou niet slechts boegbeeld zijn van de partij, maar in feite als eenling de partij vormen of in de schaduw stellen: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken', 'Kies Kok', de Lijst Pim Fortuyn of zelfs kortweg 'Fortuyn', de Groep-Wilders. De Belgische politicoloog S. Fiers en zijn Nederlandse vakgenoot Krouwel merken in hun analyse van het aan personalisering verwante verschijnsel presidentialisering in de Lage Landen dan ook op dat '...the share of preference votes won by party leaders and prospective prime ministers has also increased [in Belgium]. Looking at the share of preference votes that is given to the various heads of list compared to the total number of preference votes for their respective parties, a clear picture of personalization emerges... In the Netherlands a similar personalization of voting behaviour can be identified, even though hard data on preference voting are lacking'.³⁰

Gegevens over voorkeurstemmen zijn er echter voor Nederland wel en zij tonen juist een *afnemend* percentage stemmen voor de lijsttrekker. Een overzicht van voorkeurstemmen – dat wil zeggen stemmen die niet op de nummer één van de kandidatenlijst zijn uitgebracht – voor de naoorlogse periode laat juist zien dat die lijsttrekker de afgelopen twintig jaar steeds minder stemmen weet te vergaren (zie figuur 1). Bij de roemruchte Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 ging ruim een kwart van de stemmen naar kandidaten lager op de lijst, en in november 2006 lag dit percentage met 22,8 daar slechts een fractie onder.³¹

Figuur 1. Voorkeurstemmen Tweede-Kamerverkiezingen (in %), 1946-2006

Uiteraard zijn er aanzienlijke verschillen per politieke partij. Lijsttrekker G. Wilders van de PVV wist in 2006 bijna 98 procent van alle stemmen op zijn lijst te krijgen, terwijl VVD-aanvoerder M. Rutte bleef steken op ruim 38 procent. R. Verdonk kreeg als nummer twee op de VVD-lijst meer stemmen dan de man die de partijleden eerder boven haar hadden verkozen als lijsttrekker, overigens naar eigen zeggen (maar in onze terminologie) vooral als gevolg van een indirect persoonseffect en van verwacht politiek optreden: ‘...ik heb 620.000 stemmen en die zeggen: ik wil de koers Verdonk’.³² Een unieke gebeurtenis, maar tegelijkertijd een onderstreping van het probleem dat hier aan de orde is: als er aanwijzingen zijn voor de aard en omvang van personali-

sering van de Nederlandse politiek, vinden we die dan bij de lijsttrekker of juist niet? Hoe het ook zij, onderzoek naar en debat over personalisering dient zich mede te richten op de vlucht die het stemmen op een andere kandidaat dan de lijsttrekker de afgelopen jaren heeft genomen. Een eenzijdige gerichtheid op lijsttrekkers zou een tweede probleem met zich brengen. Stemmen op een bepaalde persoon binnen een lijst houdt niet automatisch in dat de persoon boven de partij of de lijst als geheel wordt geprefereerd, wat toch enigszins het onderliggende idee is in het debat over personalisering. Het kan zijn dat de vermeende personalisering in het kiesgedrag het dominante belang van de partij geenszins heeft aangetast. 'It could well be that personal voting is nested within, and so subsidiary to, party voting.'³³ Omdat in het huidige stelsel uitsluitend op een persoon gestemd kan worden, is onduidelijk of het die persoon is die op eigen kracht de stem heeft binnengehaald of dat het andere dan persoonseffecten zijn geweest die aan de keuze ten grondslag hebben gelegen.

3. Partij versus persoon

3.1 Partij en persoon

Binnen de electorale context zou personalisering mede betekenen dat de band tussen de partij en haar politiek leider dan wel lijsttrekker losser zou worden. Die band is in termen van beoordeling en waardering in de regel hecht: meer sympathie voor een partij zal veelal samengaan met eveneens meer sympathie voor de lijsttrekker als kopstuk van die partij, en omgekeerd. Dat maakt het achterhalen van persoonseffecten er niet eenvoudiger op, te meer omdat niet duidelijk is wat de richting van de relatie is. Gaat het oordeel over de partij vooraf aan het oordeel over de persoon, bepaalt de beoordeling van de persoon de beoordeling van de partij, is er sprake van wisselwerking? En is de richting van die relatie over de tijd stabiel? De hechte verknoottheid van de twee waarderingen maakt een analyse van persoonseffecten zonder de partij in de beschouwing te betrekken twijfelachtig.³⁴

Al blijft veel onduidelijk over de precieze onderlinge relatie van de waardering van partij en persoon, toch mag worden aangenomen dat personalisering vermoedelijk leidt tot verzwakking van die relatie. Als personalisering de partij in de schaduw stelt of zelfs geheel uit beeld doet verdwijnen, dan wordt de koppeling tussen de twee actoren en hun beoordeling losser en losser. 'If voters are more and more disposed to evaluate each party's leader independently of his or her party, then we would expect the gap between the evaluation of the party and the evaluation of the leader... to grow over time.'³⁵

De vraag is natuurlijk of deze logica bestand is tegen de feiten. Op basis van de samenhang tussen sympathiescores voor partijen en sympathiescores voor hun lijsttrekker, zoals gemeten in nationale kiezersonderzoeken (NKO's) van 1986 tot en met 2006, kan hier meer over worden gezegd (zie tabel 1). Ten eerste was en is de samenhang behoorlijk sterk. Correlatiewaarden van .70 en hoger bepalen het beeld en slechts bij hoge uitzondering wordt een waarde lager dan .50 gemeten. Er zijn fluctuaties over partijen/lijsttrekkers en door de tijd, maar de beschikbare gegevens wijzen niet op een trendmatige verzwakking van de samenhang. Als een gemiddelde van correlaties wordt genomen, is dat zelfs het hoogst voor 2003 en 2006 (zij het dat de verschillen met eerdere jaren gering zijn). Maar in geen geval is het zo dat in de afgelopen twintig jaar de waardering van de politieke partij enerzijds en haar lijsttrekker anderzijds van elkaar is 'losgezongen'. Argumenten ter ondersteuning van het vermeende proces van voortgaande personalisering kunnen aan deze bevindingen dan ook niet worden ontleend.³⁶

Tabel 1. Samenhang tussen sympathie voor politieke partij en lijsttrekker van die partij, 1986-2006

partij:	1986	1994	1998	2002	2003	2006
GroenLinks	---	.68	.68	.74	.73	.76
SP	---	---	.71	.74	.75	.76
PvdA	.81	.68	.63	.64	.75	.79
D66	.65	.70	.52	.72	.71	.63
CDA	.72	.69	.65	.70	.80	.82
CU	---	---	---	.71	.77	.73
GPV		.75	.67			
RPF		.77	---			
VVD	.72	.69	.72	.48	.70	.62
SGP	---	.65	---	.76	.74	.76
Wilders/PVV	---	---	---	---	---	.82
gemiddeld	.73	.70	.65	.69	.74	.74

Bron: NKO's, diverse jaren
 Opmerkingen:
 - Hoewel strikt genomen de sympathiescores gemeten zijn op ordinaal niveau, wordt hier gebruik gemaakt van de Pearson r als associatiemaat.
 - Uitgangspunt voor de vergelijking vormen die partijen die er in 2006 in slaagden verkozen te raken in de Tweede Kamer. Niet in alle jaren sinds 1986, toen de sympathievragen voor het eerst in het NKO waren opgenomen, is voor alle in aanmerking komende partijen en lijsttrekkers de sympathiescore gevraagd. In 1989 is slechts naar sympathie voor politici gevraagd. In 2006 is in de pre-enquête niet gevraagd naar de sympathiescore voor de Partij voor de Dieren en lijsttrekker M.L. Thieme.

Voor alle duidelijkheid: bij deze presentatie van statistische samenhangen van sympathiescores gaat het uitsluitend om cijfermatige correlaties. De aard en inhoud van de samenhang blijft buiten beeld en een fervente aanhanger van de personaliseringsthese kan, zonder dat zijn ongelijk aangetoond kan worden, blijven beweren dat die correlaties relatief hoog zijn juist doordat de sympathie voor een bepaalde persoon afstraalt op zijn of haar partij. Er is overigens enige reden om het waarschijnlijk te achten dat de waardering van de (nogal eens wisselende) persoon meer bepaald wordt door de waardering van de (veelal blijvende) partij in plaats van andersom: 'It is more likely that party sympathies colour leader sympathies than the other way around, at least in systems with fairly stable party systems.'³⁷ Experimenteel onderzoek waarin gebruik werd gemaakt van fictieve lijsttrekkers van bestaande partijen, wijst hier eveneens op. Een volslagen onbekende persoon van wie als enig kenmerk werd gesteld dat hij lijsttrekker was van de PvdA, werd op basis van een foto significant sympathieker geacht door ondervraagden met een voorkeur voor de PvdA dan door mensen met een andere partijvoorkeur. Hetzelfde deed zich voor onder de christendemocratische en liberale aanhang bij op hun partijlidmaatschap na volstrekt onbekende zogenaamde lijsttrekkers van CDA respectievelijk VVD.³⁸

3.2 Lijsttrekker en partij

Wordt met een stem op een lijsttrekker steun uitgesproken voor die individuele persoon of gaat het om steun voor de politieke partij waar hij of zij voor staat? In het huidige stelsel is dat onduidelijk. En een wetenschappelijke ontrafeling van deze knoop is des te gecompliceerder, omdat de waardering voor partijen en voor althans de aanvoerders van die partijen nog altijd erg nauw samenhangen. Dit alles zou wellicht inzichtelijker worden, als de keuze zelf hiertoe een opening zou bieden. Het advies van het Burgerforum hield juist op dit punt explicitering in: geef de kiezer, net als bijvoorbeeld in België, de mogelijkheid om op de partij als zodanig te stemmen, of op een kandidaat.³⁹ Daarmee zou de kiezer misschien niet werkelijk meer keus hebben, maar in ieder geval de kans krijgen om duidelijk te maken of steun aan de partij en partijlijst als geheel dan wel een individuele persoon wordt gegeven. Bij gelijktijdige afschaffing van de drempel om met voorkeurstemmen verkozen te geraken, zou deze bescheiden ingreep in het stelsel de kiezer meer invloed op de personele samenstelling van de volksvertegenwoordiging geven.⁴⁰

Bij het in ontvangst nemen van het voornoemde advies sloot minister A. Nicolai (VVD) voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties af

met een verwijzing naar de volksschrijver Reve en de beroemde frase: 'Het is gezien, het is niet onopgemerkt gebleven'.⁴¹ Maar ja, niet in de praktijk gebracht. En vooralsnog zijn we aangewezen op *survey*-gegevens om een indruk te krijgen van het relatieve belang van de persoon (hier: de lijsttrekker) versus de partij in het afwegingsproces van de kiezer.

Tabel 2. *Stemmen op lijsttrekker als steun voor lijsttrekker of voor partij als geheel (in %), 2003 en 2006*

	2003			2006		
	lijsttrekker	partij	totaal	lijsttrekker	partij	totaal
alle kiezers	23	77	100% (n=1827)	24	77	101% (n=1637)
<i>kiezers van:</i>						
GL	28	72	100% (n=1400)	17	84	101% (n=97)
SP	30	70	100% (n=137)	20	80	100% (n=290)
PvdA	21	79	100% (n=512)	20	80	100% (n=367)
D66	22	78	100% (n=101)	22	78	100% (n=18)
PvdD	-	-	-	7	93	100% (n=27)
CDA	28	72	100% (n=539)	28	73	101% (n=502)
CU	2	98	100% (n=43)	20	80	100% (n=84)
VVD	14	86	100% (n=229)	18	82	100% (n=113)
SGP	8	92	100% (n=25)	17	83	100% (n=24)
LPF	24	76	100% (n=82)	-	-	-
Wilders/ PVV	-	-	-	43	57	100% (n=102)

Bron: NKO 2002/2003 en NKO 2006

In het NKO 2006 is een in 2003 voor de eerste maal opgenomen hierop gerichte vraag wederom aan de ondervraagden voorgelegd: 'U hebt gestemd op de lijsttrekker van [de verkozen partij]. Ging het daarbij vooral om steun te geven aan de lijsttrekker of om steun te geven aan [de verkozen partij]?'⁴² De in tabel 2 gepresenteerde antwoorden maken duidelijk, dat in 2003 en in 2006 bijna een kwart van de kiezers die een

stem hadden uitgebracht op de nummer één van de lijst, deze stem bedoelde als steun voor de betreffende persoon.⁴³ Voor ruim driekwart van deze groep kiezers ging het in beide jaren vooral om steun voor de partij als geheel.

Per partijaanhang verschilt het patroon enigszins, waarbij het in 2003 in het bijzonder kiezers van de kleine christelijke partijen om de partij lijkt te gaan, zoals dat in 2006 voor kiezers van de Partij voor de Dieren (PvdD) het geval is. Toch komt het beeld voor de meeste partijen redelijk overeen en is dat beeld tevens tamelijk stabiel. Ook de PvdA 'van' Bos past in dit patroon, wat de eigenstandige, directe kracht van het vermeende stemmenkanon Bos in de verkiezingen van 2003 relativeert. Vanuit dit perspectief is er bij Bos en de PvdA geen verschil tussen de twee meest recente Kamerverkiezingen.⁴⁴

Uiteraard is het gezien de voorgeschiedenis interessant om te zien hoe het in 2006 zit met de stemmen op lijsttrekker Rutte van de VVD, waarbij we er nadrukkelijk op wijzen dat de vraag die hier behandeld wordt alleen gesteld is aan diegenen die op de lijsttrekker zeiden te hebben gestemd. Mensen die een voorkeurstem uitbrachten, bijvoorbeeld op Verdonk, komen nog aan bod. Van elke vijf kiezers op Rutte bedoelden er vier vooral de VVD als geheel te steunen, terwijl een op elke vijf primair zijn of haar stem gaf aan de politiek zo gekwelde lijsttrekker der liberalen. Dit beeld wijkt nauwelijks af van dat voor de VVD in 2003, toen met J.J. van Aartsen als lijsttrekker.

Aan de hand van vragen van het NKO 2006, in combinatie niet eerder gesteld, kan de verhouding lijsttrekker versus partij nader worden uitgediept.⁴⁵ Ten eerste is stemmers op de lijsttrekker gevraagd wat zij zouden hebben gedaan als de betreffende persoon niet op nummer één maar lager op de lijst zou hebben gestaan.⁴⁶ Om te zien hoe sterk de zelfstandige aantrekkingskracht van de lijsttrekker was, werd vervolgens gevraagd wat de kiezer zou hebben gedaan als die persoon op een *andere* lijst zou hebben gestaan dan die van zijn of haar huidige partij.⁴⁷

Mochten kiezers massaal de persoon van de lijsttrekker volgen, ook al zou die dan kandidaat zijn voor een andere partij, dan lijkt een krachtige aanwijzing voor personalisering van het electorale proces aanwezig.⁴⁸

In tabel 3 zijn de antwoorden op deze vraag bijeengebracht.

Het mag zo zijn dat op die ene uitzondering van 2006 na de lijsttrekker de meeste stemmen op een lijst verzamelt, maar dit blijkt meer het gevolg van de positie dan van de persoon. Van alle kiezers die in 2006 op een lijsttrekker stemden, zou namelijk iets minder dan een kwart de stem aan diezelfde persoon geven als hij of zij een positie lager op de kandidatenlijst zou hebben ingenomen. Een grote meerderheid van 77 procent zou dan simpelweg op de nieuwe lijsttrekker hebben gestemd. Dezelfde vraag was ook al in 2003 gesteld en leverde een vergelijkbaar

antwoordpatroon op: dertig procent blijft de persoon van de lijsttrekker trouw wanneer deze een lagere positie op de lijst inneemt en zeventig procent stemt op de nieuwe lijsttrekker. Overigens blijken vooral enkele kleinere partijen (GroenLinks, SP, Groep-Wilders/PVV in 2006, de LPF in 2003, de ChristenUnie alleen in 2006) een lijsttrekker te hebben gehad die een aanzienlijk deel (ruim dertig procent) van de op de eerste positie verkregen stemmen ook op een lagere plaats op de partijlijst zou hebben vergaard.

Tabel 3. *Stemmen op lijsttrekker op lagere positie lijst of op andere lijst (in %), 2006*

	als oude lijsttrekker 2006 lager op lijst, dan steun voor:			als oude lijsttrekker 2006 op andere lijst, dan steun voor:		
	oude lijsttrekker	nieuwe lijsttrekker	totaal	oude lijsttrekker	iemand anders	totaal
voor kiezers die in 2006 op lijsttrek- ker stemden	23	77	100% (n=1542)	8	92	100% (n=1581)
<i>kiezers van:</i>						
GL	32	68	100% (n=85)	4	96	100% (n=92)
SP	34	66	100% (n=276)	12	88	100% (n=276)
PvdA	16	84	100% (n=352)	6	95	101% (n=361)
D66	12	88	100% (n=17)	0	100	100% (n=17)
PvdD	15	85	100% (n=27)	0	100	100% (n=23)
CDA	16	84	100% (n=473)	5	96	101% (n=488)
CU	38	63	101% (n=80)	9	91	100% (n=81)
VVD	13	87	100% (n=109)	4	97	101% (n=113)
SGP	13	88	101% (n=24)	8	92	100% (n=24)
Wilders/ PVV	38	62	100% (n=87)	25	75	100% (n=95)

Bron: NKO 2006

Als we de situatie scherper stellen en nog nadrukkelijker kiezen voor de riskante maar relevante onderzoeksstrategie van het gedachte-experiment⁴⁹ en vragen of stemmers op een lijsttrekker deze persoon zouden steunen ook als hij of zij kandidaat zou zijn geweest voor een andere partij, dan laten de meeste lijsttrekkerstemmers van 2006 het afweten (in 2003 is deze vraag niet gesteld). Zij zouden hun lijsttrekker dan in de steek laten en gestemd hebben op iemand anders van de geprefereerde partij. Over de hele linie volgt in die situatie niet meer dan acht procent van de lijsttrekkerstemmers de persoon van de lijsttrekker naar een andere partij. Voor deze kleine groep kiezers, die trouw aan een persoon boven partijtrouw stellen, lijkt de persoon van de lijsttrekker er dus buitengewoon veel toe te doen. Immers, de vraagstelling liet in het midden naar welke andere partij de vraagtechnisch ‘verbannen’ lijsttrekker gaat, maar dat lijkt er voor die kiezers niet toe te doen. Opvallend genoeg zijn het SP-lijsttrekker J. Marijnissen (met twaalf procent) en bovenal Wilders (25 procent) die ruim boven het gemiddelde van acht procent scoren. Zonder nader onderzoek gaat het om speculatie, maar het lijkt te toevallig dat het hier politici betreft die zo nu en dan de kwalificatie ‘populistisch’ krijgen. Het zou passen bij populistische politici om een eigen, in hoge mate persoonlijke band te hebben met de achterban, sterker dan de band met de partij waarvan die politicus vertegenwoordiger zou zijn.⁵⁰

Verdere verfijning van het zicht op eventuele persoonseffecten bij lijsttrekkers is mogelijk als bekeken wordt hoe die kiezers zich zeggen te gedragen die in 2006 hun stem aan een lijsttrekker gaven juist om deze persoon te steunen. Deze personen houden relatief hardnekkig vast aan hun keuze, maar laten toch in de voorgeschotelde gevallen de geprefereerde persoon uiteindelijk vrij massaal electoraal vallen (zie tabel 4). Van hen stemt een forse minderheid van 43 procent nog altijd op de betreffende persoon ook als deze geen lijsttrekker zou zijn geweest maar lager op de lijst zou hebben gestaan.⁵¹ Als echter die persoon kandidaat zou zijn geweest voor een andere politieke formatie, dan haakt een veel groter deel af en zou nog slechts een op de vijf kiezers deze persoon gevolgd zijn. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om een percentage (dat de kandidaat trouw blijft: 21) van een percentage (dat vooral om de persoon op die kandidaat stemde: 24) van een percentage (dat in november 2006 op de lijsttrekker stemde: 76 in het NKO; 77 procent in werkelijkheid). Hoe zich dit aandeel kiezers verhoudt tot het totaal komt nog aan bod, maar niet dan nadat aandacht is besteed aan wat gewoonlijk voorkeurstemmen wordt genoemd.

Tabel 4. *Steun voor de lijsttrekker van 2006 naar plaats en lijst (in %), 2006*

Keuze van kiezers die in 2006 op een lijsttrekker stemden vooral om die persoon te steunen...	
a) ...als deze persoon op een lagere plek op de lijst zou staan	
- nog steeds stemmen op betreffende persoon	43
- dan stemmen op de nieuwe lijsttrekker	57
totaal (n=344)	100 %
b) ...als deze persoon op een andere lijst zou staan	
- nog steeds stemmen op betreffende persoon	21
- dan stemmen op iemand anders	79
totaal (n=118)	100 %
Bron: NKO 2006	

3.3 Voorkeurstemmen

We hebben al gewezen op de conceptuele en empirische problemen die een te sterke gerichtheid op de lijsttrekker met zich meebrengt in de speurtocht naar personalisering in Nederland. Mede gezien de toename van het aantal stemmen dat juist niet op de lijsttrekker wordt uitgebracht maar in de vorm van een voorkeurstem gaat naar een lager geplaatste kandidaat (zie figuur 1),⁵² is het van belang het oog op dat lange tijd enigszins onderbelichte aspect van het electorale proces te richten.⁵³ In enkele NKO's is aan kiezers die niet op de lijsttrekker zeiden te hebben gestemd gevraagd om welke reden op een kandidaat lager op de lijst is gestemd (zie tabel 5).

Hoewel de gegevens over de jaren niet volstrekt vergelijkbaar zijn vanwege een andere vraagstelling en verwerking van antwoorden, maakt het overzicht van de redenen van een voorkeurstem drie zaken duidelijk. Ten eerste is er niet één motief dat voor alle kiezers die een voorkeurstem uitbrengen van cruciaal belang is. In alle jaren waarvoor data beschikbaar zijn, gaat het om uiteenlopende redenen waarvan er niet één door een meerderheid der voorkeurstemmers wordt genoemd. Ten tweede lijkt zich geen duidelijke ontwikkeling te hebben voorgedaan in de beweegredenen om niet de lijsttrekker maar een andere kandidaat te kiezen. Er zijn schommelingen, maar er is geen evident trendmatig patroon. Ten derde is het duidelijk dat het geslacht van de kandidaat die de voorkeurstem krijgt van verreweg het grootste belang is. En hoewel de voorkeur dan in een enkel geval naar een man gaat, is het vooral de reden 'de kandidaat is een vrouw' die kiezers ertoe brengt om een voorkeurstem uit te brengen.⁵⁴ Strikt genomen is dat een direct persoonseffect, maar het is bepaald niet het kenmerk dat het debat over de personalisering van de Nederlandse politiek voedt. Overigens is het in dat

verband opmerkelijk dat het regionale aspect – dat nogal eens opduikt in de motivering van plannen om het kiesstelsel te herzien – met uitzondering van 1989 voor niet meer dan een op de tien voorkeurstemmers de reden van hun specifieke kiesgedrag is geweest.⁵⁵

Tabel 5. Redenen voor voorkeurstemmen (in %), 1989-2006

<i>redenen:</i>	1989	1998	2002	2003	2006
- kandidaat is een vrouw	30	29	33	44	30
- kandidaat is een man	2	nvt	3	3	nvt
- is de beste [zo'n goede] kandidaat	19	21	25	14	22
- kandidaat steunt bepaalde belangen	14	4	8	7	12
- kandidaat uit de buurt/de regio	17	10	7	11	9
- kent kandidaat persoonlijk	8	20	3	5	4
- kandidaat is van etnische minderheid	nvt	nvt	nvt	1	nvt
- overige redenen	15	31	20	15	23
totaal	---	---	99%	100%	100%
n=	205	382	482	597	519
aandeel voorkeurstemmen	15%	24%	32%	25%	24%
Bron: NKO's, diverse jaren					
Opmerkingen:					
- Bij de categorisering van redenen is uitgegaan van 2006; de redenen voor andere jaren zijn hieraan zo goed mogelijk aangepast.					
- Omdat in 1989 en 1998 meerdere redenen mochten worden gegeven, kunnen percentages optellen tot boven de 100%; in 2002, 2003 en 2006 werd gevraagd naar de <i>belangrijkste</i> reden.					
- In 1998 was de categorie 'kent kandidaat persoonlijk' geformuleerd als 'kent kandidaat'.					

Op 22 november 2006 bleek het ook een vrouw te zijn die een ongekend aantal voorkeurstemmen kreeg, Verdonk. De hoogstgeplaatste vrouw op een kandidatenlijst krijgt in de regel een fors portie voorkeurstemmen, maar dit is naar alle waarschijnlijkheid slechts een klein deel van de verklaring in haar geval. Nadere uitsplitsing van de motivering van voorkeurstemmen naar partijkeuze bij de Kamerverkiezingen van 2006 maakt dit ook duidelijk (zie tabel 6). Dit overzicht, waaruit overigens blijkt dat het beeld in het NKO 2006 sterk overeenkomt met de werkelijke verdeling van voorkeurstemmen over partijlijsten, laat zien dat de sekse van de kandidaat een belangrijke rol speelt bij voorkeurstemmers ongeacht hun partijvoorkeur. Anders dan misschien vermoed zou worden, zijn het niet uitsluitend partijen aan de linkerkant van het politieke

spectrum waar we dit waarnemen. Hoewel het om erg weinig respondenten gaat en we dus terughoudend moeten zijn in de conclusies, zien we dat ook onder tal van voorkeurstemmers van de ChristenUnie en bij de Groep-Wilders/PVV dit persoonlijke kenmerk van kandidaten ten grondslag kan liggen aan de keuze.

Tabel 6. Partijkeuze, voorkeurstemmen en redenen voorkeurstemmen (in %), 2006

	Voorkeurstemmen: uitslag 2006/ NKO	belangrijkste reden voorkeurstem						totaal
		is een vrouw	is de beste	belangen	buurt/ regio	is een kennis	anders	
GL	14/8%	56	---	---	---	11	33	100% (n=9)
SP	18/22%	51	6	12	8	1	21	99% (n=84)
PvdA	17/19%	45	4	9	12	7	23	100% (n=91)
D66	50/48%	42	16	11	---	11	21	101% (n=19)
PvdD	16/15%	---	---	20	20	---	60	100% (n=5)
CDA	16/15%	26	10	12	20	6	26	100% (n=89)
CU	12/9%	56	11	11	11	---	11	100% (n=9)
VVD	62/64%	13	45	15	4	2	21	100% (n=198)
SGP	8/7%	---	---	---	50	50	---	100% (n=2)
Wilders/PVV	2/7%	43	---	14	---	---	43	100% (n=7)

Bron: NKO 2006

Bij de VVD is het beeld in 2006 wezenlijk anders. In het NKO is de kandidaat waarop een voorkeurstem is uitgebracht niet te traceren, maar omdat Verdonk zeventig procent van alle liberale voorkeurstemmen ontving, geeft het in tabel 6 weergegeven patroon voor voorkeurstemmen binnen de VVD in het algemeen ook een redelijk beeld van de motieven achter een voorkeurstem op haar. Dat voor slechts dertien procent van de liberale voorkeurstemmers de belangrijkste reden van die keuze het feit is dat het om een vrouw ging, maakt duidelijk dat haar geslacht hooguit een bijkomende factor is geweest in de electorale aantrekkingskracht van Verdonk. De reden die verreweg het meest genoemd wordt

(45 procent) – veel vaker ook dan onder voorkeurstemmers van andere partijen – is dat de het hier ging om ‘de beste kandidaat’. Wat die reden specifiek inhoudt is helaas onduidelijk, al zal het gaan om iets anders dan dat Verdonk een vrouw is, voor bepaalde belangen staat, een buurt- of regiogenoot is, of een persoonlijke kennis; al die redenen hadden immers genoemd en genoteerd kunnen worden.

Tabel 7. Voorkeurstemmers en hun kandidaat op een andere lijst (in %), 2006

	als voorkeurskandidaat 2006 op andere lijst zou staan, dan steun voor:		
	oude voorkeurs- kandidaat bij nieuwe partij	iemand anders van verkozen partij	totaal
Voorkeurstem- mers 2006	11	89	100% (n=509)
<i>kiezers van:</i>			
GroenLinks	0	100	100% (n=9)
SP	7	93	100% (n=84)
PvdA	3	97	100% (n=91)
D66	5	95	100% (n=19)
PvdD	0	100	100% (n=5)
CDA	7	93	100% (n=88)
CU	0	100	100% (n=9)
VVD	19	81	100% (n=193)
SGP	50	50	100% (n=2)
Wilders/PVV	0	100	100% (n=7)
Bron: NKO 2006			

Wat we wel kunnen vaststellen, is dat zelfs in het geval van voorkeurstemmen de partij veel meer gewicht in de electorale schaal legt dan de persoon. Evenals in het geval van de lijsttrekkers is aan kiezers die een voorkeurstem hadden uitgebracht de vraag gesteld wat zij zouden doen in het geval dat de betreffende persoon kandidaat zou zijn geweest voor een andere partij.⁵⁶ Wat dan? Dan blijkt een overgrote meerderheid van bijna negentig procent van de voorkeurstemmers niet mee te gaan met de kandidaat aan wie de stem gegeven is, maar de stem te geven aan een andere kandidaat van de ‘oude’ politieke partij (zie tabel 7). De aantrekkingskracht van de partij is vele malen sterker dan die van de persoon, ook al is op 22 november 2006 een voorkeurstem aan die persoon gegeven.

We zien in tabel 7 een relatieve uitzonderingspositie voor de VVD.⁵⁷ Van de liberale voorkeurstemmers zou bijna twintig procent hun kandidaat eveneens hebben gesteund als deze niet op de lijst van de VVD zou

hebben gestaan, maar zou zijn gekandideerd door een andere partij. Omdat het leeuwendeel van die voorkeurstemmen op Verdonk was uitgebracht, mogen wij aannemen dat ook voor haar geldt dat een op de vijf (of misschien nog wel iets meer omdat het percentage onder haar voorkeurstemmers waarschijnlijk hoger ligt dan onder voorkeurstemmers op bijvoorbeeld H.G.J. Kamp of L.J. Griffith) van haar kiezers haar trouw zou zijn gebleven. Dit is weliswaar bijna twee keer zoveel als gemiddeld, maar het zijn nog lang niet de negen Kamerzetels die zij claimde persoonlijk met haar voorkeurstemmen te hebben binnengehaald, laat staan de 21 Kamerzetels die Verdonk met haar Trots op Nederland volgens peil.nl van M. de Hond in de laatste week van 2007 zou vergaren.⁵⁸

3.4 Partij of persoon

De bevindingen van het voorgaande kunnen worden samengebracht in een poging het relatieve electorale belang van de politieke partij, van de persoon van de lijsttrekker en van andere kandidaten op de lijst in kaart te brengen. In ieder geval kan daarmee een eerste antwoord worden gegeven op de vraag naar de personalisering in Nederland, toegespitst op verkiezingen. Wat is, als het er echt op aan komt, het relatieve gewicht van de persoon van de politicus in het electorale afwegingsproces van de kiezer? Voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 hebben we daar, beter dan voor eerdere jaren, een totaalindruk van op basis van het NKO. Als de spanning tussen partij en persoon maximaal wordt opgevoerd en kiezers wordt gevraagd of zij al dan niet op de persoon stemmen op wie zij in november 2006 hebben gestemd, ook als hij of zij op een andere partijlijst zou hebben gestaan, zien we dat minder dan tien procent de persoon boven de partij zou hebben verkozen (zie tabel 8; gearceerde cellen).

Van alle kiezers geeft zeventig procent aan op de lijsttrekker te hebben gestemd en bij zijn of haar partij te zijn gebleven als die lijsttrekker op een andere lijst zou staan. Weliswaar heeft 22 procent een voorkeurstem uitgebracht, maar ook zij zouden de partij hebben gesteund als de voorkeurskandidaat op een andere lijst stond. Beide groepen kiezers, samen goed voor ruim negentig procent, prefereren aldus, als het er werkelijk om zou gaan, de politieke partij boven de persoon. Als en voorzover het hier om een goede indicator gaat van de personalisering van de Nederlandse politiek en verkiezingen in het bijzonder, blijkt aldus een op de tien kiezers een strikt gepersonaliseerde keuze te maken.

De logische vervolgvraag is wat de onderscheidende kenmerken zijn van de groep kiezers die zich primair door de persoon van de politicus laten verleiden. Die vraag is lastig te beantwoorden, alleen al vanwege

het praktische, onderzoekstechnische probleem dat het gaat om zo'n kleine minderheid. Ook is niet evident welke karakteristieken van kiezers in dit verband bepalend of van belang zouden zijn. Neem iemands opleidingsniveau. Sommigen beweren dat lager opgeleide kiezers zich, bij gebrek aan inhoudelijke politieke kennis en informatie, bovenal laten leiden door de persoon van de politicus. Anderen menen echter dat het veeleer de kiezers met een hoger opleidingsniveau zijn die persoonlijke eigenschappen relatief veel gewicht toekennen. Zij zouden dat doen vanuit het besef dat het papier waarop de verkiezingsbeloften staan geduldig is en dat politici moeten opereren in een uiterst ongewisse politieke en economische omgeving. In dat geval is een competente, integere persoon als politiek leider het verkiezen waard boven de partij of het partijprogramma.⁵⁹

Tabel 8. Partij of persoon: een overzicht (in %), 2006

- stemmen op lijsttrekker, maar blijven bij partij als die persoon op andere partijlijst zou staan	70
- stemmen op lijsttrekker, en gaan mee met die persoon als hij/zij op andere partijlijst zou staan	6
- stemmen op andere kandidaat dan lijsttrekker, maar blijven bij partij als die persoon op andere partijlijst zou staan	22
- stemmen op andere kandidaat dan lijsttrekker, en gaan mee met die kandidaat als hij/zij op andere partijlijst zou staan	3
totaal (n=2090)	101%
Bron: NKO 2006	

Het laatste woord over de vraag welke Nederlandse kiezers personen boven politieke partijen prefereren zullen we hier zeker niet hebben, maar een eerste exploratie ervan is gerechtvaardigd. We onderscheiden daarbij twee groepen kiezers: zij die al met al de partij het zwaarst laten wegen, en zij voor wie de persoon van de politicus de doorslag geeft (zie tabel 8). Deze keuze is bekeken naar enkele achtergrondkenmerken van de kiezers, zoals hun geslacht, onderwijsniveau en leeftijd (hier: electoraal cohort, dat wil zeggen de periode waarin de kiesgerechtigde leeftijd is bereikt), en naar enkele meer politieke opvattingen of kenmerken, zoals partij-identificatie, politieke kennis, politieke interesse, en het moment waarop men tot de partijkeuze bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006 is gekomen. De gegevens zijn gepresenteerd in tabel 9.

Tabel 9. De keuze van partij versus persoon nader beschreven (in %), 2006

uitgesplitst naar:	uiteindelijke keuze voor:		
	partij	persoon	totaal
<i>geslacht*</i>			
- mannen	91	9	100% (n=1043)
- vrouwen	92	8	100% (n=1047)
<i>opleidingsniveau</i>			
- laag	90	10	100% (n=595)
- midden	91	9	100% (n=815)
- hoog	96	4	100% (n=542)
<i>electoraal cohort*</i>			
- t.m. 1959	93	8	101% (n=228)
- 1963-1977	92	8	100% (n=834)
- 1981-1998	91	9	100% (n=806)
- 2002-2006	92	8	100% (n=219)
<i>politieke interesse [score]*</i>			
- 0 laag	87	13	100% (n=102)
- 1	91	9	100% (n=920)
- 2	92	8	100% (n=557)
- 3	92	8	100% (n=349)
- 4 hoog	94	6	100% (n=162)
<i>politieke kennis [score]</i>			
- laag	90	10	100% (n=827)
- midden	90	10	100% (n=749)
- hoog	96	4	100% (n=514)
<i>partij-identificatie</i>			
- geen	88	12	100% (n=535)
- aangetrokken tot partij, geen aanhanger	92	8	100% (n=846)
- aanhanger partij, niet overtuigd	90	10	100% (n=177)
- overtuigd aanhanger partij	95	5	100% (n=530)
<i>moment van keuze</i>			
- op verkiezingsdag	88	12	100% (n=257)
- laatste dagen voor verkiezingsdag	91	9	100% (n=467)
- laatste weken voor verkiezingsdag	91	9	100% (n=373)
- laatste maanden voor verkiezingsdag	91	9	100% (n=210)
- langer tevoren	94	6	100% (n=782)
Opmerking:	- Waar een * bij het kenmerk staat vermeld, zijn de verschillen tussen de onderscheiden groepen <i>niet</i> statistisch significant bij $p < .05$. Voor de op dit niveau significante verbanden zijn de waarden van Somers' d met de gemaakte keuze als afhankelijke variabele -.042 (opleidingsniveau), -.035 (politieke kennis), -.034 (partij-identificatie) en -.030 (moment van keuze).		

Van de zogeheten achtergrondkenmerken blijkt geslacht niet relevant: een even kleine groep mannen als vrouwen kiest voor de persoon boven de partij. Het opleidingsniveau maakt wel verschil. Bij een hogere opleiding is de kans dat men kiest voor de persoon boven de partij geringer. Van de kiezers met het laagste opleidingsniveau zou tien procent de persoon boven de partij prefereren, vergeleken met vier procent onder degenen met het hoogste opleidingsniveau. Overigens gaat het weliswaar om een statistisch significant verschil, wat gezien de forse omvang van de steekproef geen werkelijke 'prestatie' is, maar het verband is zeer zwak (Somers' $d = -.042$). Leeftijd, ten slotte, hier geoperationaliseerd in de vorm van electoraal cohort, maakt geen enkel verschil. Of men nu voor of in 1959 voor de eerste maal kon stemmen voor de Tweede-Kamer of dat als nieuwe kiezer mocht in 2002, 2003 of 2006, maakt geen verschil als het gaat om de voorkeur van de persoon boven de partij, of vice versa.

Van de meer politiek geladen kenmerken blijkt de politieke interesse van de kiezer niet van belang. De verschillen in kiezen voor een persoon dan wel partij blijken statistisch niet significant. Politieke kennis (in het NKO gemeten via zogenoemde fotovragen, waarbij respondenten gevraagd wordt naam, functie en partij van enkele politici te noemen) lijkt er wel toe te doen, in die zin dat de groep met de grootste politieke kennis zich minder door de persoon van de politicus laat verleiden. Ook partij-identificatie vertoont enig verband, met de kleinste groep persoonskiezers onder die kiesgerechtigden die aangeven overtuigd aanhanger van een politieke partij te zijn. Echter, zowel bij politieke kennis als bij partij-identificatie zijn de verschillen tussen de onderscheiden categorieën gering; de verbanden zijn uiterst zwak (Somers' d van $-.035$ resp. $-.034$). Voor het vermoeden dat het in het bijzonder late beslissers zijn die zich in hun keuze door personen laten leiden, is evenmin veel steun. Ook hier zien we een statistisch significant verband, maar wederom gaat het om een zeer zwakke relatie. Van de kiezers die op de verkiezingsdag zelf de knoop doorhakken geldt voor een groter deel (twaalf procent) dat de persoon de partij domineert dan van de kiezers die al voordat de campagne een aanvang neemt weten wat te stemmen (zes procent). Nogmaals, het verschil is er maar vanwege de geringe kracht van het verband (Somers' $d = -.030$) kan daar slechts heel beperkte inhoudelijk betekenis aan worden toegekend.

Het is deze resultaten overziende dus niet duidelijk wat echte persoonskiezers onderscheidt van kiezers die zich (uiteindelijk) meer aan de politieke partij verbonden voelen: ofwel de in een eerste exploratie voor de hand liggende verklaringen leveren in het geheel geen statistisch significant verband op, ofwel dat verband is heel zwak.

4. Slotopmerkingen

Vice-voorzitter E.I. Schippers van de Tweede-Kamerfractie van de VVD stond pal achter haar fractievoorzitter Rutte bij de verwijdering van Verdonk uit de liberale fractie in september 2007. In een journalistieke reconstructie van die gebeurtenissen gaf Schippers aan waarom voor haar de maat meer dan vol was: 'Niemand is groter dan de partij, houdt ze Verdonk voor'.⁶⁰ Aldus gaf zij nauwkeurig aan hoe de verhoudingen lagen binnen de VVD, maar waarschijnlijk binnen alle gevestigde partijen in Nederland. Niemand is groter dan de partij. Daarmee is een scherpe grens gesteld aan de eventuele personalisering van de Nederlandse politiek, zeker als het gaat om die personalisering binnen een electorale context en om de vraag of en in welke mate personen in de afweging van kiezers partijen in de schaduw weten te stellen. Personen doen er ongetwijfeld toe in presentatie en in communicatie, in het bijzonder in campagnetijd en rondom verkiezingen, maar uiteindelijk zijn zij ondergeschikt aan de organisatie waarvan zij onderdeel en vertegenwoordiger zijn.

Een groot deel van de Nederlandse kiezers lijkt deze houding te delen. Personen doen er ook voor hen toe. In 2006 stemde ruim veertig procent ofwel op een andere kandidaat dan de lijsttrekker ofwel zij stemden op de lijsttrekker, maar zouden de persoon van de lijsttrekker trouw blijven wanneer deze lager op de lijst zou zijn geplaatst. In beide gevallen zouden zij echter niet de kandidaat van voorkeur volgen naar een andere partij. Zoals we zagen volgt slechts negen procent de kandidaat van voorkeur naar een andere partij. Dan blijft de helft van het electoraat over voor wie de persoon niet belangrijk is: zij stemmen op de lijsttrekker en blijven die kandidaat niet trouw, zelfs niet wanneer deze slechts een treetje lager staat op de eigen partijlijst. Aldus sluit het voor Nederland dominante beeld moeiteloos aan bij dat voor vele andere landen, waarvoor geldt dat '...personality factors determine election outcomes far less often than is usually, indeed almost universally, supposed'.⁶¹ Of hiermee de stellige indruk van voortgaande of voortwoekerende personalisering is weggenomen, is een andere vraag, temeer omdat die overtuiging het hardnekkige karakter van een mythe heeft. Sterker nog, het is '...one of the most popular media myths of our time. That myth says that in the age of television and visual images, political leaders have become more powerful and politics have become more personalized. The journalistic mantra is, if you want to explain or understand anything in politics, look for the leaders...'⁶²

Maar wat niet is, kan natuurlijk nog komen. De door ons gepresenteerde en aangehaalde bevindingen hebben vrijwel zonder uitzondering betrekking op politieke stelsels waarbinnen gevestigde politieke partijen

de dienst uitmaken. Binnen die specifieke context is vanuit electoraal perspectief niemand groter dan de partij; het is geen toeval dat het onderzoek naar personalisering de minste steun vindt in systemen met gevestigde partijen.⁶³ Echter, recente ontwikkelingen laten initiatieven zien die voorbij lijken te gaan aan de partij zoals we die tot op heden kennen. De constructie die Wilders voor zijn Partij voor de Vrijheid heeft gekozen betreft weliswaar een vereniging in formele zin, maar wijkt sterk af van de partij als ledenorganisatie. Ook Verdonk wil ‘...een politieke beweging op gang brengen die de belangen van de Nederlanders boven de belangen van de partij-bobo’s plaatst. Een beweging die gaat voor het duidelijk benoemen en daadkrachtig aanpakken van de problemen in Nederland. Die niet denkt in termen van links of rechts, maar in termen van oud of nieuw. Ik wil een politieke beweging oprichten die bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen een platform biedt voor alle Nederlanders die snakken naar daadkracht en duidelijkheid in de politiek... De bestuurselite van Nederland heeft haar kansen gehad. Het is de hoogste tijd voor een nieuwe aanpak. Trots op Nederland is de politieke beweging voor de rest van Nederland’.⁶⁴ Een en al nieuw en beweging – maar de term politieke partij wordt angstvallig gemedend. De politieke partij wordt gezien als een fossiel,⁶⁵ niet meer van deze tijd. Als velen deze mening delen en zich eraan zouden gaan gedragen, dan ontstaat een politieke en electorale situatie die ‘a new calculus to make their electoral decisions’ mogelijk of noodzakelijk maakt.⁶⁶ In dat verband en op dat moment is er wellicht ruimte voor de personalisering die nu al door zo velen wordt waargenomen, maar waarvoor het wetenschappelijke bewijs voor Nederland, althans door ons, niet of nauwelijks kan worden geleverd.

noten

¹ Onder de noemer ‘Voorbij links en rechts’ publiceerde *NRC Handelsblad* in 2004 een aantal beschouwingen over de Nederlandse politiek. De bijdrage van Thom de Graaf, gepubliceerd op 2 maart 2004, verscheen onder de kop ‘Politiek draait nu om personen’.

² Carsten Reinemann en Jürgen Wilke, ‘It’s the debates, stupid! How the introduction of televised debates changed the portrayal of Chancellor candidates in the German press, 1949-2005’, in: *The Harvard International Journal of Press/Politics*, 12 (2007) 4, 92-111; 101. Zie voor een poging het begrip personalisering te operationaliseren, in het bijzonder met het oog op de analyse van de politieke communicatie Liesbeth van Zoonen, ‘De talkshow: personalisering als strategie’, in: Philip van Praag en Kees Brants, red., *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998*, Amsterdam, 2000, 154-173.

³ Zie voor een analyse van personalisering van de politiek die zich bewust niet richt op het electorale proces bijvoorbeeld Ana I. Langer, 'A historical exploration of the personalisation of politics in the print media: The British Prime Ministers (1945-1999)', in: *Parliamentary Affairs*, 60 (2007), 3 (juli), 371-387.

⁴ *NRC Handelsblad*, 25 september 2007.

⁵ Onder meer in het *Leidsch Dagblad*, 13 oktober 2007; de politiek redacteur wiens beschouwing in vele bladen werd opgenomen, was Wierd Duk.

⁶ Hans Goslinga in *Trouw*, 12 mei 2007.

⁷ In *Eindhovens Dagblad*, 24 juni 2006.

⁸ Carla Joosten, 'Wouter weet wat hij wil', in: *Elsevier*, 31 december 2005, 28.

⁹ Aldus columnist J.A.A. van Doorn in *Trouw*, 18 november 2006.

¹⁰ *De scherven opgeveegd. Een bericht aan onze partijgenoten*. Rapport van de commissie-Vreeman aangeboden aan het bestuur van de PvdA op 30 mei 2007, z.pl. [Amsterdam], z.j. [2007], 7 respectievelijk 17.

¹¹ *Scoren in de linkerbovenhoek. Rapport Evaluatiecommissie Groen-Links*, z.pl. [Utrecht], z.j. [2007], 30.

¹² Raad voor het openbaar bestuur, *Over de staat van de democratie. Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*. Adviesrapport Raad voor het openbaar bestuur, Den Haag, 2005. De bewering over ontideologisering en personalisering was gebaseerd op H. te Velde, 'Personalisering van de politiek', in: B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuizen, red., *Democratische vergezichten. Essays over de representatieve democratie in Nederland*. Den Haag, 2004, 95-113.

¹³ *Handelingen Tweede Kamer*, vergaderjaar 2003-2004, 29356, nr.1, 6 respectievelijk 9.

¹⁴ *Met één stem meer keus*. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel, Den Haag, 2006 (zie www.nederlandpraat-mee.nl).

¹⁵ *De Volkskrant*, 13 januari 2007.

¹⁶ De kwalificatie 'amerikanisering' wordt meestal zonder nadere aanduiding of verdere uitleg gebruikt om een verschijnsel dat mogelijk op een of andere wijze uit de Verenigde Staten is overgekomen of overgenomen te diskwalificeren. Het kan anders. De term kan zinvol zijn als concept bij een analyse van de ontwikkeling van moderne verkiezingscampagnes in de westerse wereld. Zie bijvoorbeeld: Dennis Kavanagh, *Election Campaigning. The New Marketing of Politics*, Oxford, 1995, met name hoofdstuk 10: 'Americanization?' (218-227).

¹⁷ André Krouwel, Op weg naar een populistische democratie, in: Frans Becker e.a., red., *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaar-*

boek voor het democratisch socialisme, Amsterdam, 2003, 72-96; 79.

¹⁸ Bijvoorbeeld Gerrit Voerman, 'Persoon van de politicus gaat er meer toe doen', in: *Trouw*, 26 juni 2007.

¹⁹ Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder', in: R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2003, 74-88, met name 82-84.

²⁰ J.J.M. van Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland*, Leiden, 2006, 7; zie ook Joop van Holsteyn, 'Nederland is geen personendemocratie', in: *Socialisme & Democratie*, 61 (2004), nr. 7/8, 79-83.

²¹ Zie voor relativering vanuit historisch perspectief onder meer Joop van Holsteyn en Galen A. Irwin, 'Over politici', in: Joop van Holsteyn en Galen A. Irwin, red., *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers*, Leiden, 1998, 2-64; Philip van Praag, 'Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok', in: *Socialisme & Democratie*, 55 (1998), nr. 7/8, 323-331; Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002; zie ook Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007. Voor de ontwikkeling van de rol die politici spelen op bijvoorbeeld verkiezingsposters, zie bijvoorbeeld: D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002; en Gerrit Voerman (m.m.v. Lucas Osterholt), *De VVD Visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.

²² G.A. Irwin, 'De invloed van kandidaten op het stemgedrag', in: *Acta Politica*, 18 (1983), 183-199; 198. In de analyse van Irwin gaat het om een secundaire rol van kandidaten, als een voorselectie van partijen op andere, ideologische gronden is gemaakt. Ook in de analyse van de politicoloog H. Anker is de test van eventuele persoonseffecten toch vooral bedoeld om te bezien of en hoe het door hem ontwikkelde *normal vote model* stand weet te houden. Overigens wijst de analyse van Anker op de aanwezigheid van persoonseffecten, waarbij het opmerkelijk is dat negatieve effecten (de electorale malus) krachtiger blijken te zijn dan positieve effecten (de bonus). Hans Anker, *Normal Vote Analysis*, Amsterdam, 1992, met name hoofdstuk 5 "'Testing" the models: party leader effects' (83-106).

²³ De politicoloog P. van Wijnen constateerde een opmerkelijke toename van invloed van lijsttrekkers op de partijkeuze, maar deed dat op basis van een analyse waarbij de evaluatie van partijen buiten beschouwing bleef. Onder erkenning van het probleem dat het lastig is om de

waardering van partijen en daaraan verbonden personen te scheiden, liet de politicoloog K. Aarts echter vervolgens zien dat het buiten beeld laten van partijen aanzienlijke vertekening van de uitkomsten tot gevolg had, ten onrechte de suggestie wekkend van fors toegenomen persoons-effecten. Zie Pieter van Wijnen, 'Candidates and voting behavior', in: *Acta Politica*, 35 (2000), 430-458; Kees Aarts, 'The impact of leaders on electoral choice in the Netherlands – Revisited', in: *Acta Politica*, 36 (2001), 380-401.

²⁴ Zie bijvoorbeeld de openingszin van de analyse van personalisering in Groot-Brittannië: 'Alarm bells have been ringing consistently in the UK about the degree and impact of personalisation since, at least, the 1960s.' Langer, 'A historical exploration of the personalisation of politics in the print media', 371.

²⁵ Sören Holmberg en Henrik Oscarsson, 'Party leader effects on the vote', in: K. Aarts, A. Blais en H. Schmitt, red., *Political Leaders and Democratic Elections*, Oxford, nog te verschijnen.

²⁶ Anthony King, 'Conclusions and implications', in: idem, red., *Leaders' Personalities and the Outcomes of Democratic Elections*, Oxford, 2002, 210-221; 216.

²⁷ Ook wel gepresenteerd als het verschil tussen effecten van de 'personality' en van de 'performance' van de betreffende politicus. Zie Donald R. Kinder e.a., 'Presidential prototypes', in: *Political Behavior*, 2 (1980), nr. 4, 315-337.

²⁸ Anthony King, 'Do leaders' personalities really matter?', in: King, red., *Leaders' Personalities*, 1-43, met name 4-7; Ivor Crewe en Anthony King, 'Are British elections becoming more "presidential"?', in: M. Kent Jennings en Thomas E. Mann, red., *Elections at Home and Abroad. Essays in Honor of Warren E. Miller*, Ann Arbor, 1994, 181-206, met name 181-182.

²⁹ In zijn studie naar lijsttrekkers lijkt de politicoloog Sj. Toonen, hoewel hij het onderscheid niet maakt, zich bij personalisering vooral te richten op directe persoonseffecten: 'Onder de personalisering van de politiek verstaan we de toegenomen, systematische en instrumentele gerichtheid op persoonskenmerken, kwaliteiten en vaardigheden van politieke leiders in het politieke proces.' Sjaak Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*, Amsterdam, 1992, 4.

³⁰ De uitwerking van het concept presidentialisering in de analyse van de Britse situatie kan moeiteloos en zonder vertekening of betekenisverlies gebruikt worden voor het concept personalisering; zie Crewe en King, 'Are British elections becoming more "presidential"?', 187-192. Stefaan Fiers en André Krouwel, 'The Low Countries. From "Prime

Minister” to President-Minister’, in: Thomas Poguntke en Paul Webb, red., *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford, 2005, 128-159; 147.

³¹ Zie voor de gegevens voor 2006 en enkele andere verkiezingsstatistieken met betrekking tot de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006 bijlage 1 in Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema, red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, 248-258; zie voor gegevens over al dan niet op de lijsttrekker uitgebrachte stemmen 256-257.

³² Zoals geciteerd in het *Algemeen Dagblad*, 28 november 2006.

³³ Michael Marsh, ‘Candidates or parties? Objects of electoral choice in Ireland’, in: *Party Politics*, 13 (2007), 500-527; 501.

³⁴ Zie verder over dit punt voor Nederland onder anderen Aarts, ‘The impact of leaders on electoral choice in the Netherlands’; Galen A. Irwin, ‘Slotbeschouwing’, in: Van Holsteyn en Irwin, red., *De wilde frisheid van limoenen*, 137-150; Galen A. Irwin en Joop J.M. van Holsteyn, ‘Parties and politicians in the Parliamentary election of 1998’, in: *Acta Politica*, 34 (1999), 130-157; en J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, Amsterdam, 2005, met name 155-160.

³⁵ Crewe en King, ‘Are British elections becoming more “presidential”?’’, 195.

³⁶ Behalve dan als de extreme en ongefundeerde stelling wordt betrokken dat de personalisering zich al zodanig heeft weten te ontwikkelen dat tegenwoordig de sympathie van een politieke partij in hoge mate vanuit de sympathie voor de lijsttrekker van die partij wordt ‘gekleurd’. Merk overigens op dat het causaliteitsprobleem zich in een andere maar sterk vergelijkbare hoedanigheid voordoet in het daadwerkelijke geval van electorale effecten van kandidaten in een gepersonaliseerde verkiezing. Dan dringt namelijk de vraag zich op of bepaalde persoonlijke eigenschappen of afzonderlijke kenmerken van een politicus zijn of haar beoordeling bewerkstelligen, of dat – omgekeerd – het algemene oordeel over de betreffende persoon zich vertaalt in de waardering van afzonderlijke eigenschappen en kenmerken. Zie onder anderen H. Whitt Kilburn, ‘Does the candidate really matter?’, in: *American Politics Research*, 33 (2005), 335-356.

³⁷ Holmberg en Oscarsson, ‘Party leader effects on the vote’.

³⁸ Henk-Jan Jansen en Joop van Holsteyn, ‘Uiterlijk en beoordeling van politici’, in: Van Holsteyn en Irwin, red., *De wilde frisheid van limoenen*, 87-110.

³⁹ *Met één stem meer keus*.

⁴⁰ Rudy B. Andeweg, ‘Proeve van een vernieuwd kiesstelsel’, in:

Nederlands Juristenblad, 78 (2003), 1542-1547; idem, 'Bolkestein-Plus: een mogelijke uitweg uit de impasse rond de kiesstelselwijziging', in: *Liberaal Reveil*, 45 (2004), 148-152.

⁴¹ Zie www.minbzk.nl/actueel/toespraken?ActItnIdt=103627 (geraadpleegd 30 december 2007). De frase is afkomstig uit de slotscène van *De Avonden*.

⁴² Aldus de formulering in 2006. In 2003 luidde de equivalente vraag: 'Een stem op de lijsttrekker is in Nederland zowel een stem op de persoon van de eerstvermelde kandidaat als een stem op de betreffende partij als zodanig. U hebt gestemd op de lijsttrekker van [de verkozen partij]. Ging het er u vooral om om steun te geven aan de lijsttrekker of om steun te geven aan [de verkozen partij]?' Zie voor eerdere presentaties van deze data Andeweg, 'Proeve van een vernieuwd kiesstelsel'; en Van Holsteyn, 'Nederland is geen personendemocratie'.

⁴³ Op een verwante vraag – 'Wat zou volgens u beter zijn, dat men op een politieke partij of dat men op een persoon zou moeten stemmen?' – werd ruim vijftig jaar geleden door 57 procent van de ondervraagden gewezen op de partij en 27 procent op de persoon, terwijl zestien procent een antwoord schuldig bleef. Zie *De Nederlandse Kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen*, Den Haag, 1956, 53.

⁴⁴ Zie voor het belang van de persoon van de lijsttrekker bij de verkiezingen van 2006 in de analyse die is toegespitst op de achterban van de PvdA van 2003 en de keuze drie jaar later, toen een aanzienlijk deel van die achterban voor de SP koos: Henk van der Kolk, Kees Aarts, Martin Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: idem, *Een verdeeld electoraat*, 211-234; 229. Ook hier luidt de conclusie dat '...het effect van de partij op het stemgedrag van het voormalige PvdA-electoraat groter is dan het effect van de persoon van de lijsttrekker.'

⁴⁵ Een van de onderzoekstechnische problemen bij het onderzoek naar personalisering in Nederland is het gebrek aan longitudinale data met betrekking tot politici. De wellicht langste reeks in het NKO is gericht op het vertrouwen dat men heeft in enkele lijsttrekkers als minister-president, maar deze vraag wordt in de regel voor een zeer beperkt aantal lijsttrekkers gesteld en heeft overigens een zo sterk functionele lading dat het twijfelachtig is of er directe persoonseffecten mee worden achterhaald.

⁴⁶ De vraag luidde: 'Als deze persoon geen lijsttrekker zou zijn geweest, maar op een lagere plaats zou hebben gestaan, zou u dan ook op deze persoon hebben gestemd of zou u dan hebben gestemd op de persoon die dan lijsttrekker zou zijn geweest?'

⁴⁷ De vraag luidde: 'Als de lijsttrekker van [de verkozen partij] niet op de lijst van [de verkozen partij] zou hebben gestaan, maar op de lijst van

een ándere partij, zou u dan ook op deze partij hebben gestemd, of zou u dan op iemand anders van [de verkozen partij] hebben gestemd?' Ons is slechts Iers kiezersonderzoek bekend waarin een enigszins vergelijkbare vraag is gesteld: 'If this candidate had been running for any of the other parties would you still have given a first-preference to him/her?' Zie Marsh, 'Candidates or parties?', 523.

⁴⁸ Om die reden werd het feit dat Leefbaar Nederland met Fortuyn het zoveel beter deed in de peilingen voorafgaande aan de Tweede-Kamer-verkiezingen van 2002 dan zonder Fortuyn, terwijl de eigen lijst van Fortuyn bijna letterlijk van de een op de andere dag de kiezersstroom leek mee te nemen, als definitief 'bewijs' van de personalisering van de Nederlandse politiek gezien. Zie voor de ontwikkeling in de peilingen onder anderen Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 19-24. Dat Fortuyn vooral of mede populair was vanwege de politieke posities die hij in de ogen van kiezers innam, compliceert echter deze bewijsvoering en wijst op zijn best op indirecte persoonseffecten, als de term persoonseffecten al op zijn plaats zou zijn. Zie voor een analyse van de sympathie van Fortuyn als gevolg van zijn politieke standpunten Joop J.M. van Holsteyn en Galen A. Irwin, 'Never a dull moment. Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002', in: *West European Politics*, 26 (2003), 41-66, met name 59-62.

⁴⁹ Zie voor een verdediging van deze aanpak ten aanzien van de onderhavige problematiek onder anderen Crewe en King, 'Are British elections becoming more "presidential"?', 186-187. Zie ook Clive Bean en Anthony Mughan, 'Leadership effects in Parliamentary elections in Australia and Britain', in: *American Political Science Review*, 83 (1989), nr. 4, 1165-1179.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Peter Mair, 'Populist Democracy vs Party Democracy', in: Y. Mény en Yves Surel, red., *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke/New York, 2002, 81-98, met name 93-97.

⁵¹ In het NKO van 2003 was deze vraag ook gesteld en zou zelfs zeventig procent van degenen die vanwege de persoon op de lijsttrekker stemden ook op die kandidaat stemmen wanneer deze lager geplaatst was. Misschien heeft het feit dat in 2003 een sterke wisseling van de wacht had plaatsgevonden aan de toppen van de lijsten hieraan bijgedragen en vonden velen dat deze nieuwe mensen niet zo maar weer 'verlaten' konden worden?

⁵² In de loop der tijd is het overigens door het verlagen van de zogenoemde voorkeursdrempel naar momenteel een kwart van de kiesdeler gemakkelijker geworden om via voorkeurstemmen in de Tweede Kamer verkozen te worden. Zie: www.kiesraad.nl/tweede/virtuele_map/hoe-komt-een#Voorkeursdrempel. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van

22 november 2006 lag de voorkeursdrempel op 16.397 stemmen.

⁵³ Lange tijd kon het overzicht van de op dit punt relevante literatuur beperkt blijven tot een enkel artikel: R.C. Hessing, 'Bij voorkeur: een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen', in: *Acta Politica*, 20 (1985), 157-176.

⁵⁴ Voor de Tweede-Kamerverkiezingen tussen 1971 en 1982 laat Hessing ook zien dat vrouwelijke kandidaten relatief meer voorkeurstemmen ontvingen dan mannelijke kandidaten. Zie Hessing, 'Bij voorkeur', 167-168.

⁵⁵ De relatieve uitzondering voor 1989 is interessant, omdat Hessing voor de Kamerverkiezingen van 1982 nog concludeerde '...dat bij de voorkeurstemmers onder het electoraat een duidelijke voorkeur leeft voor regionale kandidaten'; zie Hessing, 'Bij voorkeur', 170. Een te onderzoeken hypothese zou zijn dat de regionale motivering van een voorkeurstem sinds de jaren tachtig is afgenomen.

⁵⁶ De vraag luidde: 'Als de kandidaat van [de verkozen partij] niet op de lijst van [de verkozen partij] zou hebben gestaan, maar op de lijst van een andere partij, zou u dan ook op deze persoon hebben gestemd, of zou u dan op iemand anders van [de verkozen partij] hebben gestemd?'

⁵⁷ Van de voorkeurstemmers van de SGP geeft vijftig procent aan mee te gaan met de betreffende kandidaat – maar het gaat hier letterlijk om een enkele kiezer, wat dit percentage zo goed als betekenisloos maakt.

⁵⁸ Zie <https://n9.noties.nl/peil.nl> (geraadpleegd 2 januari 2008).

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld David P. Glass, Evaluating presidential candidates: Who focuses on their personal attributes?, in: *Public Opinion Quarterly*, 49 (1985), 517-534. Glass kwam overigens tot de conclusie dat persoonlijke eigenschappen van kandidaten '... are every bit as central to the evaluations of the highly educated as to the less educated' (532).

⁶⁰ *De Volkskrant*, 29 december 2007.

⁶¹ King, 'Conclusions and implications', 220. Merk op dat de institutionele inrichting van politieke en electorale stelsel hierbij een rol van aanzienlijke betekenis kan spelen, wat het begrijpelijk maakt dat in het Ierse geval de persoonlijke factor een beduidend zwaarder gewicht in de schaal legt dan wij voor Nederland hebben geconstateerd. Marsh kwam met behulp van diverse meetinstrumenten tot een schatting van niet minder dan veertig procent sterk kandidaat-georiënteerde kiezers; Marsh, 'Candidates or parties?', 520. Zie voor mogelijke gevolgen van het electorale systeem voor personalisering ook John M. Carey en Mathew S. Shugart, 'Incentives to cultivate a personal vote: A rank ordering of electoral formulas', in: *Electoral Studies*, 14 (1995), 417-439.

⁶² Holmberg en Oscarsson, 'Party leader effects on the vote'.

⁶³ King, red., *Leaders' Personalities*.

⁶⁴ Zie www.trotsopnederland.com (geraadpleegd 3 januari 2008).

⁶⁵ Bijvoorbeeld in *NRC Handelsblad*, 19 oktober 2007; zie voor een kritische reactie op deze metafoor en de strekking ervan onder anderen Ruud Koole in datzelfde dagblad van 31 oktober 2007.

⁶⁶ Russel J. Dalton, 'Political cleavages, issues, and electoral change', in: Lawrence Leduc, Richard G. Niemi en Pippa Norris, red., *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*. London, etc., 2002, 189-209; 190.